

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ҚЎШМА СЎЗЛАРНИНГ СЎЗ ЯСАШ ТИЗИМИДА ТУТГАН ЎРНИ

Муқумжон Ахунов Муҳаммадаминович
(PhD) филология фанлари бўйича фалсафа доктори

E-mail: muqumjon.ahunov@bk.ru

Tel: +998979977443

Биби Мухлиса Ғуломова Махмуджон қизи

Андижон давлат чет тиллари институти, Инглиз филологияси, ўқитиш
методикаси ва таржимашунослик факультети талабаси

АННОТАЦИЯ

Инглиз тилида кенг тарқалган тил ҳодисалардан бўлмиш қўшма сўзлар ва уларнинг таркибий тузилиши ва шу билан боғлиқ бўлган семантикасини ўрганиш ва шу асосда уларни ўзбек тилидаги қўшма сўзлар билан қиёслаш, ҳар иккала тил учун умумий бўлган хусусиятларни умумлаштириш ва шу аснода қиёсланаётган тилларнинг ҳар бирига хос бўлган ҳодисаларни очиб беришдир.

***Калит сўзлар:** қўшма сўз, сўз ясаш, қисқартма сўз, ибора, лингвокультурология.*

THE ROLE OF COMPOUND WORDS IN THE WORD-FORMATION SYSTEM IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

ABSTRACT

To study compound words, which are common linguistic phenomena in English, and their structural structure and related semantics, and on this basis, to compare them with compound words in Uzbek, to summarize the features common to both languages, and to reveal the phenomena specific to each of the compared languages is to give.

***Key words:** compound word, word formation, acronym, phrase, linguoculturalism*

КИРИШ

XX асрнинг охири чорагидаги назарий тилшуносликнинг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг қариндош ва қариндош бўлмаган тиллар системасини қиёсий ва типологик тадқиқ қилишдаги муаммоларига бўлган қизиқишидир. Ва бунда диққат марказида қариндош тилларнинг ва қариндош бўлмаган тилларнинг қиёсий анализ методи борасидаги вазифалар ёки тилнинг турли соҳаларининг умумтиллар типологияси нуқтаи назаридан таҳлили туради.

Икки ёки ундан ортиқ тилларнинг келиб чиқишидан қатъий назар қиёсланиши ҳар доим ҳам она тили бўлмаган тилнинг ўқитилиши жараёнида маълум фактларни ифодалашда асосий вазифа бўлиб келган. Умуман олганда қиёсланаётган тиллар орасидаги фарқлар орқали таққосланаётган манбаларга асосланган. Типологик тадқиқотлар дунёдаги тилларнинг изоморфизми (барча тилларга хос умумий маълумотлар) ва алломорфизмини (маълум гуруҳдаги тилларгагина хос бўлган маълумот ёки белгилар) таҳлил қилишга жалб қилинган. Шундай экан, ҳар иккала методиканинг мақсади умумий планнинг ўзида (умумий ва яқка ҳолдаги) қиёсланаётган тиллардаги қиёсланаётган бирликлар ва алоқалар орасидаги структурали фарқлар ва айнан ўхшашликлар умумий ва алоҳида кўринишда намоён бўлади.

Тилнинг қиёсий ва типологик тадқиқотлари хорижий тилларни ўқитишда илмий асосланган тизимни яратиш борасидаги амалий вазифаларда ҳам умумий хусусиятларга эга. Ҳаммага маълумки, чет тили ўқитувчиси ўзининг дастлабки амалий ишларидаёқ она тили ва чет тилини қиёслаб, иш олиб бориши керак. Демак, қиёслаб ўқитиш амалий нуқтаи назаридан беназир ҳисобланади ва ҳар доим чет тилини ўрганишда лингвистик асос сифатида намоён бўлади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Чет тилини ўрганишда лингвистик типология ҳам амалий қимматга эга. Чет тилини ўқитишда она тили ва хорижий тилнинг типологик белгиларининг ифодаланиши муҳим ҳисобланади. “Ҳар иккала тилдаги мавжуд типологик белгилар – деб ёзади машҳур совет тилшуноси ва услубийчиси **профессор В.Д.Аракин**, - хорижий тилларни ўрганишдаги илмий асосланган тизимни ишлаб чиқиш ва унинг асосида хорижий тилларни ўқитиш учун илмий асосланган дарсликлар яратиш имконини беради¹”.

Тилларнинг қиёсий ва типологик таҳлили натижасида юзага келган хулосалар назарий таржима принципларини яратишда муҳим роль ўйнайди. Л.С.Бархударовнинг эътирофларига кўра, таржиманинг лингвистик назарияси фақат “таржима жуфтлиги²”ни ҳосил қилувчи тиллар орасидаги ўхшашлик балки фарқли томонларни тахминий очилгандагина мақсадга мувофиқ ҳолда ишлаб чиқиши мумкинлигини таъкитлаган.

Шундай қилиб, қиёсий ва типологик методларнинг мақсад ва вазифалари кўпгина бўлимларда мос келади, қиёсий методгина ўз табиатига кўра, тилнинг ҳақиқий қиёсий характеристикасининг дастлабки босқичи, деган таърифнинг

¹ В. Д. Аракин. Лингвистическая типология и методика обучения иностранным языкам. “ Вопросы теории методики преподавания иностранных языков”. Казань, 1969, 77.

² Л.С. Бархударов. Русско-английские языковые параллели. РЯЗР, 1972, 66

тўғрилигини тасдиқлайди. Шунинг учун тилшуносликка оид адабиётларда “қиёслаш” атамасини типологик метод доирасида ишлатадилар, “таққослаш” атамасини эса қариндош тилларни қиёсий ўрганиш доирасида (яъни генетик метод борасида) қўллайдилар.

Охирги пайтларда тилларни қиёслаб ўрганишда лингвистик типологиянинг қиёсий услуб билан яқинлашуви кузатилмоқда. Бунда тилга қиёсий типологик жиҳатдан ёндашиш белгиланган, яъни амалий мақсадлардаги мавжуд ўхшашлик ва фарқларнинг таҳлили типология доирасида ўтқазилади.

Маълумки, ҳар бир тилнинг луғат бойлиги мунтазам равишда бойиб боради. Тил луғат бойлигининг ўсиб ёки кенгайиб боришига турли лингвистик ва экстралингвистик ҳодисалар сабаб бўлиши мумкин. Тилнинг луғат бойлигини ривожлантирувчи лингвистик омилларга тилнинг ички ривожланиши асосида пайдо бўлган янги сўзлар, сўз бирикмалари, фразеологик бирикмалар киради. Тилнинг сўз бойлигининг ўсишига таъсир этувчи экстралингвистик ҳодисаларга эса, тилга таъсир этиши мумкин бўлган ижтимоий, сиёсий, маданий ва иқтисодий ҳодисалар киради. Бундай ҳодисаларга, бир мамлакатнинг иккинчи мамлакат томонидан босиб олиниши туфайли босиб олувчилар тилининг босиб олинувчилар тилига таъсир ўтказиши (масалан, 1066 йилда Англиянинг нормандияликлар томонидан босиб олиниши туфайли ушбу мамлакатда маълум муддат француз тилининг ҳукмронлик қилиши натижасида инглиз тили таркибида бўлиб ўтган ўзгаришлар, ёки собиқ Совет ҳокимияти ҳукмронлиги даврида иттифоқдош республикаларнинг миллий тилларга рус тили томонидан ўтказилган тазйиқ асосида миллий республикалар тиллари таркибида рўй берган ўзгаришлар), ёки араб истилоси ва ислом динининг келтирилиши натижасида ўзбек тилига кириб келган арабча сўзлар) мамлакатлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларнинг мунтазам ривожланиб бориши натижасида бир тилдаги сўзларнинг иккинчи тилга кириб бориши (иқтисодий атамалар, тушунчалар (Мисол учун: *банкротлик, кредиторлик*) ва қайта истеъмолга киритилиб янгитдан ўз ўрнини топган сўзлар (*салоҳият, вазирлик, сармоя, мулкдор*) мамлакатда рўй берадиган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар туфайли (масалан, рус тилидан кириб келган сиёсий ва ҳуқуқий атамалар (*съезд, область, район, судлов, суд, прокурор, адвокат*) ва тушунчалар) пайдо бўладиган янги сўзлар ва бошқалар киради.

Тил луғат бойлигини ўстиришнинг лингвистик омиллари қаторига бевосита тилнинг ички қонуниятлари асосида пайдо бўладиган янги сўзлар, ва атамаларнинг яратилиши ва истеъмолга киритилиши орқали пайдо бўладиган

тил бирликларидир. Бундай бирликлар, табиийки, сўз ясаш тизими орқали пайдо бўлади. Сўз ясаш тилнинг лексикология ва грамматика (морфология) деб аталган таркибий қисмлари ўртасидаги боғловчи восита сифатида пайдо бўлган бўлиб, у тилда янгитдан пайдо бўлаётган сўзларнинг табиатини, уларнинг ясашиш усулларини, тилда тарқалиш меёрларини (маълум усулнинг сермахсул ёки кам махсул эканини) ўрганади. Сўз ясаш қонуниятлари ва унинг тизимини ўрганиш тилнинг бой ички имкониятларини ҳамда сўз ясаш истиқболларини белгилаб олишга ва орфография қонунларини ўрганишга йўл очиб беради. Ҳозирги сўз ясашда қуйидаги усуллар мавжуд: морфологик усул, морфологик-синтактик усул, лексик-синтактик ва лексик-семантик усуллар маълум.

Қиёсланаётган тилларда ҳам ана шу усулларнинг кенг миқёсда қўлланилаётганлигига гувоҳ бўлишимиз мумкин. Улар орасида кенг тарқалган усуллардан бири морфологик усулдир. Бунда сўзларнинг ўзак қисми (грекча morphos—шакл) асосий қурилиш материали бўлиб ҳисобланади. Янги маъно англатувчи қўшимчалар (аффикслар) эса ана шу ўзакка бириктирилади. Қиёсланаётган тилларда сўз яшанинг қатор омиллари мавжудки, уларнинг ҳар бирига қисқача таъриф бериб, билдирилган фикрларни Амалий мисоллар билан мустақамлаб кетиш мақсадга мувофиқ туюлади. Бундай омиллар қаторига сўз яшанинг **аффиксация (affixation)**, **қўшма сўз ясаш (word composition)**, **конверсия (conversion)** ва **аббревиация (abbreviation or shortening)** деб аталган усулларини киритиш мумкин.

Аффиксация сўз негизига суффикс (сўз ўзаги охирига қўшиладиган сўз ясовчи қўшимча)лар ва префикс³ (сўз негизи олдига қўшиладиган сўз ясовчи қўшимча)лар қўшиш орқали янги сўз ҳосил қилиш воситаси бўлиб, бунда тилда мавжуд бўлган сўзларга сўз ясовчи қўшимчалар қўшиш орқали сўзнинг лексик маъноси ўзгартирилади ва янги маъно кашф этилади. Масалан, инглиз тилида келиб чиқиши нуқтаи назаридан унинг ўзига ҳос бўлган кенг тарқалган суффикслардан қуйидагиларни келтириш мумкин: **-ish**, (childish, reddish), **-dom** (freedom, kingdom), **-ful** (beauti-ful, care-ful), **-ness** (ready-ness, fresh-ness), **-less** (careless, childless), **-ship** (friendship, relationship), шунингдек префикслардан **be-** (befriend, beware), **mis-** (mistake, misunderstand), **un-** (unknown, unproductive) **fore-** (foresee, foresay) ва бошқалар. Бу суффикслар тарихан инглиз тилига мансуб бўлган қўшимчалардир. Лекин **-able** (readable, understandable), **-ment** (disarmament, development), **-ation** (classification, ratification) **-ism** (socialism), **-ist** (scientist) суффикслари ҳамда **re-** (reunion, rebuild), **anti-** (antibiotics, anti-nuclear), **dis-** (dissatisfaction, disorderly) каби префикслар грек, лотин ва француз

³ Т.А.Егорова. Роль префиксации как способа словообразования в английском языке. АКД, Л., 1949

тилларидан кириб келган сўз ясовчи воситалардир. Қуйидаги қўшимча мисолларга ҳам эътибор беринг: **-hood** (child-hood, brother-hood), **-ism** (dogmatism, femin-ism), **-ation** (facination, translatio), **-er** (teacher), **-or** (actor)-**ess** (waitress, tigress) ва бошқалар.

Ўзбек тилида кенг тарқалган (сермахсул сўз ясовчи қўшимчалар орасида **-чи** (иш-чи, кон-чи), **-лик** (озод-лик, тенг-лик), **-дош** (тенг-дош, йўл-дош), **-паз** (ош-паз), **-гар** (мисгар, зар-гар), **-вул** (бако-вул), **-ғич** (қир-ғич, оч-қич) ва бошқалар. Тадқиқотчиларнинг ҳисоблашларича, инглиз тилида 67 та сўз ясовчи суффикслар қўлланилгани ҳолда, ўзбек тилида 171 та сўз ясовчи суффикс ишлатилар экан. Бундан кўриниб турибдики, ўзбек тилида сўз ясовчи қўшимчалар тизими анча ривожланган экан.⁴

Қиёсланаётган тилларда кенг тарқалган сўз яшаш усулларидан яна бири **конверсия** усули бўлиб бунда бир сўз туркуми ўзагидан иккинчи яна бир сўз туркуми ҳосил қилинади. Инглиз тилида морфологик кўрсаткичларнинг ўзбек тиличалик кенг тараққий этмагани боис, инглиз тилида конверсия усули орқали сўз яшаш кенг тарқалган усулдир. Масалан:

work - to work, paper - to paper, walk- to walk, song – to sing paper – to paper, love - to love, wireless - to wireless.

Ўзбек тилида сўз ўзагига қўшиши мумкин бўлган суффиксларнинг мўллиги туфайли, инглиз тилидан фарқли ўлароқ конверсия усули билан сўз ҳосил қилинганда ҳам унга суффикс қўшилади. Масалан:

апра - апра-ла-моқ, кўзи - кўзила-моқ, кўз - кўз-ла-моқ, зўр - зўр-ла-моқ кабилар.

Бу мисолларда отдан феъл ясалмоқда. Бироқ отдан ясалган ҳаракат номини ифодалаш учун от негизига буйруқ майлидаги феъл қўшимчаси **-ла** қўшилмоқда. Шу боис ўзбек тилидаги бу усулни аффиксал конверсия усули деб аташ ҳам мумкин. Сўз яшаш усулларини тадқиқ этган мутахассисларнинг айримлари конверсия усулини қўшимчаларсиз сўз яшаш воситаси деб ҳисоблайдилар⁵.

Қиёсланаётган тиллардаги сўз яшаш усулларидан яна бири аббревиация, яъни сўзларни қисқартириш (бир қисмини чилпиб ташлаш) орқали сўз яшашдир. Маълумки, тилшуносликда “лингвистик тежамкорлик” (лингвистическая экономия) деган тушунча бор. Реал ҳаётда бўлганидек, инсон тилдан фойдаланиш жараёнида ҳам тежамкорлик тамойилидан унумли фойдаланади. Бу ҳол айниқса, инглиз ва рус тилларида кенг тарқалган. Шарқ тилларида,

⁴ Қаранг: J. Buranov, O. Muminov. Practicfl Course in English Lexicology. Т, 1990, p. 32.

⁵ Қаранг: Y. Marchand. The categories and Types of Present-Day English Word Formation. Wiesbaden, 1960.

хусусан, туркий тилларда бу ҳол унчалик кенг тарқалган эмас. Инглиз тилидаги **“It is necessary that you should go home”** гапини **“It is necessary for you to go home”** тарзида ёки шунчаки тинловчига мурожаат қилиб, **“It is necessary to go”** тарзида қисқартирилиши каби ҳоллар бу фикрни тасдиқлаши мумкин. Ёйинки, **“It is..., It has...”** ибораларини **“It’s...”** тарзида, **“We will go”** гапини **“We’ll go”** тарзида ишлатилиши ҳам бу ҳолни тасдиқлаши мумкин. Ана шу тамойил асосида мулоқот жараёнида сўзлар ҳам қисқартирилиши ва натижада янги сўз ҳосил бўлиши мумкин. Масалан:

1. UNO - the United Nations Organization, USA - the United States of America, UK - the United Kingdom, CIS- Commonwealth of Independent States;

2. lab - laboratory, prof - professor, Mr - Mister;

3. smog - smoke and fog, motel - motor hotel ва бошқалар. Бундай ҳолни рус тилидаги “ООН, США, ЦК, СНГ, военкомат” каби сўзларда ҳам кўриш мумкин. Бироқ ўзбек тилидаги МДҲ - мустақил давлатлар ҳамдўстлиги, АЁҚШ - автомобилларга ёнилғи қуйиш шаҳобчаси, каби сўзларда қандайдир нотабийлик, бошқа тиллардаги ҳодисаларга сунъий тарзда тақлид қилишдек бир ғализ ҳодиса кузатилади. Агар ўзбек тилида яратилган классик асарларга, жумладан, Абдулла Қодирийнинг “Меҳробдан чаён”, “Ўткан кунлар”, Ойбекнинг “Қутлуғ қон”, “Навоий” каби асарларига кўз югуртирсангиз, биронта ҳам қисқартма сўзга дуч келмайсиз. Демак, қисқартма усулда сўз яшаш ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб рус тилининг тазйиқи остида ўзбек тилга ҳам кириб келди.

Сўз яшашнинг сермахсул усулларида бўлмиш қўшма сўз яшаш (**Word composition**) усули қиёсланаётган ҳар иккала тил учун ҳам характерли бўлган усуллардан биридир⁶. Бунда икки ўзак ёки негизнинг бир ўзакка ёки негизга бириктирилиши орқали янги маъноли сўзлар ясалади. Масалан:

Инглиз тилида: **week-end, office-management, postage-stamp, aircraft-carrier, shoe-maker, bottle-opener, school-master, horseracing, post office, headache, horseshoe, earthquake, screwdriver, sunset, etc.**

Ўзбек тилида: **бошпана, олтиарик, гултожихўроз, беш панжа, гул қайчи, ошқовоқ, тўйхона ва бошқалар.**

Юқорида номлари зикр этилган сўз яшаш усуллари ичида қўшма сўз яшаш учун юқорида айтганимиздек, ўзининг семахсуллиги билан, ҳар иккала тилга хос бўлган умумий ва айрим олинган тил учун хос бўлган хусусий жишатлари

⁶ Каранг: И.А. Потапова. Сложные существительные в английском языке.. АКД. Л., 1949, Ғ. Абдурахмонов, Ш. Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т., 1973., Х.Абдурахмонов, А. Рафиев. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. Т., 1992, 68-105 бетлар., Ғ.Абдурахмонов, А. Сайфуллаев, Х. Рустамов. Она тили. Т., 1995, 18-19 бетлар.

билан, ўзининг таркибий тузилишидаги компонентлари билан ва ниҳоят, улар ифодалаган семантик маъноларнинг ўзига ҳослиги билан юқорида тилга олинган сўз яшаш усулларидан алоҳида ажралиб туради. Шу боис ҳам бу мавзунини алоҳида фаслларда таҳлил қилишни маъқул кўрдик.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. В.Д.Аракин Лингвистическая типология и методика обучения иностранным языкам. “Вопросы теории методики преподавания иностранных языков”. Казань, 1969, 77.
2. Абдурахмонов Ғ., А. Сайфуллаев, Ҳ. Рустамов. Она тили. Т., 1995.
3. Абдурахмонов Ғ., Ш.Шукуров. Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси. Т., 1973.
4. Абдурахмонов Х., А. Рафиев. Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. Т., 1992.
5. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. ЛГУ, 1963
6. Арнолд И.В. Стилистика современного английского языка Л.1981.
7. Арнольд И.В. Лексикология современног английского языка. (The English Word) М., 1973.
8. Арутюнова Н.Д. Очерки по словообразованию в современном испанском языке. М.,1961.
9. Ахманова О.С. К вопросу об отличие сложных слов от фразеологических единиц. Труды ИЯ., т.1У, М., 1954
10. Бархударов Л.С. Русско-английские языковые параллели. РЯЗР, 1972.
11. Баскаков Б.А. Содиқов А.С. Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик, Т., 1989 й.